

© Фадей Яценюк* (Чернівці)

**ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ДОВІДНИК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ ЗАКАРПАТО-УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ**

Рецензія на книгу: Аржевітін С. М. Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. У двох томах. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. Том 1. 952 с.; Том 2. 1164 с.

Визначенню справедливої оцінки минулого національно-визвольного руху в Закарпатті в середині ХХ ст. присвятив своє двотомне дослідження, що містить 2100 сторінок, уродженець Закарпаття, відомий політик, банкір, колишній народний депутат України, доктор економічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, публіцист, член Національної спілки письменників України, член Правління Національної спілки краєзнавців України – Станіслав Аржевітін. Вивченням та популяризацією історії свого рідного краю, зокрема закарпато-українського державотворення, автор займається давно. В серії книг ним розкрито історію рідного села Колочава, досліджено особливості діяльності партії українського спрямування «Українське національне об'єднання», культурно-просвітницького товариства «Просвіта», молодіжних організацій «Пласт» і «Сокіл», націоналістичних організацій УВО, ОУН, УПА, парамілітарної організації народної оборони «Карпатська Січ».

Двотомник «Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України» є сьомим та восьмим томами десятитомного проекту з історії українців того боку Карпат та верховинського села Колочава. Видання є своєрідним довідником історичної правди національно-визвольних змагань закарпато-українських патріотів. Появі двотомника передувало вихід у 2013 р. ґрунтовної праці С. Аржевітіна «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи» (865 с.), яка присвячена національно-визвольній діяльності українських патріотів Закарпаття початку ХХ сторіччя. Багаторічне опрацювання відкритих матеріалів з державних та партійних архівів, архівів Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ України дало можливість автору проаналізувати тисячі літерних, кримінальних, контрольно-наглядових та оперативно-розшукових справ, доповідних записок державних органів у період 1937-1939 рр. та 1944-1946 рр. Аналіз таких документів дозволив йому створити не лише своєрідний довідник документів, які вперше вводяться до наукового обігу, але й ґрунтовний історичний нарис, в якому розкривається перебіг подій на Закарпатті означеного періоду. В передмові до своєї праці Станіслав Аржевітін зазначає, що закарпатські події 15 березня 1939 р. справедливо можна розглядати початком Другої світової війни для українців, які стали на захист молодої української держави – Карпатської України.

Два томи довідника логічно пов'язані між собою. Дослідження відкривається «Списком учасників національно-визвольного руху у Закарпатті, які за наданими матеріалами Галузевого архіву СБУ не перейшли на бік радянських правоохоронних органів та продовжували залишатись у визвольному русі». У ньому в алфавітному порядку, із зазначенням місця перебування, вміщено прізвища 4391 особи. Автор показує правдиву і непросту долю активістів національно-визвольного руху, які не зламались, не відріклись від своїх державотворчих ідей і не пішли на співробітництво з радянською системою. Автором простежено долі не лише відомих діячів Карпатської України, а й долі багатьох активних учасників національно-визвольних подій у Закарпатті. В праці розкритий весь шлях поневірянь таких людей: початок оперативно-агентурного переслідування органами влади, судові процеси над ними, важке перебування їх у таборах, повернення додому після відбуття покарання. Не всі витримували таку важку долю, перебуваючи в жорнах комуністичного режиму. Документи, вміщені у праці, дають можливість з'ясувати, хто з них залишався вірним українській справі, а хто переходив на службу до радянської влади.

---

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

В першому томі охарактеризована діяльність основних патріотичних центрів Закарпаття, їх роль в українському державотворенні, зокрема народження Карпатської України і побудова незалежної Української держави на всіх українських етнічних землях. У першій частині «Карпатська Україна (1939-1944 рр.)» автор розкриває процес входження Закарпаття до складу Чехословаччини, подає перелік найголовніших українських організацій міжвоєнної Чехословаччини, що впливали і на закарпатських українців, з'ясовує особливості національного піднесення та зародження національно-визвольного руху в 1918-1937 рр., аналізує територіальні зміни в Європі 1938 р. у переддень проголошення закарпатської незалежності, дає оцінку короткій миті волі в жовтні 1938 – березні 1939 рр.

Науковцем охарактеризовано перебування Карпатської України під угорською окупацією в березні 1939 – жовтні 1944 рр. Документи, вміщені у праці С. Аржевітіна, розкривають заходи уряду Карпатської України та інших інституцій у справі захисту прав Карпатської України та її населення, свідчать про політику Угорщини у Закарпатті в період окупації, яка призвела до значних матеріальних збитків та людських жертв. Опубліковані довідки про підпільну антифашистську діяльність молодіжних організацій у Закарпатті, інформації від угорської королівської прикордонної поліції про порушення кордону, рапорти радянського військового керівництва про дії їхніх розвідувальних груп Шандора та Олекси Борканюків, групи «Закарпатці» Ференца Патоки, агентурні донесення. Такі матеріали свідчать про націоналістичний рух опору, втечі закарпатських українців до СРСР, дії диверсійно-розвідувальних груп з СРСР у Закарпатті, участь закарпатців у боротьбі з нацизмом на фронтах Другої світової війни.

«Закарпатська Україна (1944 р. – 1946 р.)» – таку назву має друга частина першого тому. В ній містяться документи про прихід радянської влади на територію краю, під час якого було встановлено перехідне державне утворення – Закарпатська Україна, яке діяло з 26 липня 1944 року по 22 січня 1946 року. Звинувачувальні вирoki колишнім міністрам Карпатської України в українському буржуазному націоналізмі, доповідні записки працівників спецслужб, партійних та державних органів секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про настрої закарпатців щодо нової влади свідчать про те, що початок викоринення Карпатської України радянськими спецслужбами розпочався з її керівництва.

Беручи до уваги те, що частина населення негативно ставилась до утвердження в Закарпатті радянської влади, чехословацькі урядові кола прагнули зберегти Закарпаття у складі Чехословаччини. За твердженням С. Аржевітіна, Закарпаття стало «яблуком розбрату» між СРСР і Чехословаччиною. Про це свідчать доповідні записки радянських урядовців про становище, настрої та політико-моральний стан в окремих містах краю, в яких проживали чехи, про ситуацію в політичних партіях та Українському національному об'єднанні (УНО). Про антирадянську агітацію і пропаганду чеських солдатів серед радянських військових, учителів і цивільного населення Закарпатської України зазначалось і у донесеннях агентів спецслужб. Чехословацькі урядовці розсилали інструкції окружним та місцевим народним радам із закликом не приєднуватись до СРСР. Ця проблема порушувалась і в листуванні Й. Сталіна та В. Молотова з президентом Чехословацької республіки Е. Бенешем.

Протидіючи цьому, радянська військова адміністрація створювала передумови для приєднання Закарпатської України до СРСР. Автором праці вміщені документи, які свідчать про організацію православного духовенства на підтримку такого приєднання, про популістські дії радянської влади, які проявились у роздачі землі безземельним та малоземельним селянам, у збільшенні реалізації товарів народного споживання, у наданні матеріальної допомоги та позик, покращенню умов праці. Особливо активізувались закарпатські комуністи, завдяки яким був підготовлений та проведений Перший з'їзд Народної Ради Закарпатської України. Автор вміщує спогади учасників з'їзду НРЗУ, документи про його перебіг та рішення, які зафіксували правові підстави приєднання Карпатської України до Української РСР.

У другій частині автором проаналізовані і документи про встановлення контролю радянськими спецгрупами за місцевими органами влади у Закарпатті, про політичну ситуацію в краї крізь призму виборів до Верховної Ради СРСР (1946 р.), соціально-економічні зміни та новий адміністративний устрій краю.

У третій частині «ОУН та УПА у Закарпатті» автор дослідження вміщує список учасників ОУН та статистику щодо ОУН у Закарпатті: кваліфікація націоналістичних організацій та груп, кількість їх членів, число здійснених актів супротиву, вбитих, арештованих та амністованих учасників українського підпілля. На основі «Правил життя українського націоналіста», документів

крайового Проводу ОУН та Української військової організації (УВО) Станіслав Аржевітін розкриває особливості організації та діяльність ОУН, боротьбу її військової структури – УПА з радянськими спецслужбами. Ним використані і листівки українських повстанців, звіти радянських силових органів, протоколи допитів, вироки військових трибуналів учасникам підпілля. Активна антирадянська діяльність ОУН, УВО та УНО перебувала під постійним контролем радянських органів та жорстоко каралась особливою установою радянської влади і армії – «СМЕРШ». Для прикладу дослідник в хронологічному порядку подає деякі витяги із «розробки» активістів Українського національного об'єднання за літерною справою 1946 р. «У.Н.О.».

Не обійшов увагою вчений і діяльність опозиційних організацій самостійницької діяльності, спонтанних невеличких груп незадоволених радянською владою, у складі яких була переважно молодь. Згідно з агентурними справами, проаналізованими С. Аржевітином, вони носили назви: «Юнаки», «Нескорена юність», «Кроти», «Мрія», «Камінь», «Боксери», «Комбінатори», «Терористи», «Дезертири», «Мрійники» тощо. Найбільш відомою була організація «Закарпато-українські повстанці» (ЗУП), яка діяла в 1946-1947 рр. У книзі вміщені донесення окружних відділів МДБ Закарпатської області про діяльність ЗУП, матеріали слідчої справи над її учасниками.

Автор видання зазначає, що на території Закарпаття існували дрібні антирадянські формування та різноманітні озброєні групи, діяльність яких носила кримінальний характер, але їх усіх об'єднувало неприйняття радянської влади. Колективізація, призов до лав радянської армії, примусове направлення до шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та на роботу в інші регіони СРСР, масові репресії проти українських націоналістів та інтелігенції викликали у таких групах активний спротив, який носив антирадянський характер і супроводжувався терактами проти радянського активу. З часом, стверджує вчений, такі групи еволюціонували і від бандитизму переходили до повстанських організацій. Підтвердженням такого висновку є вміщена в праці агентурна справа групи, керівником якої був Василь Пригара.

Другий том ґрунтовного довідника С. Аржевітіна присвячений щомісячній оперативно-агентурній роботі органів НКВС – МБД – КДБ і МВС у Закарпатті щодо викорінення проявів боротьби за українську незалежну ідею в краї після його визволення від німецьких та угорських окупантів. У четвертій частині «Діяльність радянської репресивної машини у Закарпатті» автор розкриває організацію, структуру та кадрову ситуацію в радянських каральних органах і зазначає, що бажання закарпатців мати свою державу уже з перших днів визволення краю почали «викорчовувати» фронтові війська НКВС та військова контррозвідка «СМЕРШ». Саме ці структури сприяли організації радянських правоохоронних органів – народної міліції та народних дружин Закарпаття. Перед цими силовими відомствами стояло завдання – виявлення та нейтралізація антирадянського елемента.

Вміщуючи у своєму дослідженні документи, які відтворюють особливості створення силових відомств, автор стверджує, що інструментом розправи з інакодумцями була і правова система в краї – суди, прокуратура, органи юстиції, які зрослись з виконавчими органами та силовими структурами, мали інквізиційний характер і без особливих зусиль «вибивали» потрібні зізнання з будь-якої особи. На підтвердження своєї думки С. Аржевітін подає розлогі списки засуджених закарпато-українських патріотів до розстрілу, ув'язнених на різні тюремні терміни.

Документи, опрацьовані дослідником, свідчать, що радянські спецслужби особливу увагу приділяли боротьбі із ОУН та УПА. Для цього вони організовували масові депортації українського населення, проводили профілактичні бесіди, збройним шляхом ліквідували націоналістичні підпілля, організовуючи для цього спеціальні винищувальні загони. В довіднику містяться і документи, які свідчать про те, що спецслужби вдавались до засилання в націоналістичні організації своїх агентів-бойовиків, створювали псевдогрупи УПА, діяли в середовищі інтелігенції. Їхні деструктивні дії налаштовували населення проти справжніх членів ОУН та підрозділів УПА. Автором уперше опубліковані документи літерних справ № 303 «Українська націоналістична контрреволюція» та № 34 «На українських націоналістів за кордоном та агентуру на них», в яких міститься інформація про діяльність націоналістичних організацій не лише в Закарпатській області, але й на території сусідніх держав, та проникнення в середовище членів цих організацій агентів радянських спецслужб. У роботі подані і матеріали, які свідчать про те, що радянська влада не гребувала й такою формою боротьби з інакодумцями, як донос, і використовувала його для арештів та обвинувачувальних вироків.

У документальному додатку «Судові справи членів ОУН та УПА» дослідник подає протоколи допитів десятків членів цих організацій і зазначає, що вироки, які їм оголошувались, були пов'язані

з однією провиною – боротьбою за справу політичної незалежності України. Ним опубліковані списки українських націоналістів – засуджених, розстріляних та тих, які повернулись із ув'язнення. При цьому С. Аржевітін зазначає, що навіть після відбуття покарання засудженими, правоохоронні органи не полишали їх і продовжували довічно стежити за ними.

П'ята частина документів дослідження «Інший антирадянський елемент» (1944-1991 рр.) присвячена політиці каральних органів нової влади, яка принесла в край страждання та незчисленні жертви після визволення Закарпаття. В цій частині автором оприлюднені та проаналізовані документи, які свідчили про ліквідацію політичних партій та об'єднань громадян різної спрямованості, про атеїстичні заходи радянської влади, які призвели до ліквідації Української греко-католицької церкви у Закарпатті, переслідування служителів православної церкви та інших конфесій, репресії проти представників інтелігенції, які не визнавали радянської влади. Документи цієї частини довідника свідчать і про етнічні чистки, які здійснювала радянська влада щодо опозиційних їй сил. Особливо жорсткими були заходи, спрямовані проти репатріантів – українців, чехів, угорців, поляків, німців, євреїв.

У цій же частині праці автор розкриває і методи роботи радянських спецслужб за кордоном, «розробку» ними «антирадянських центрів» закарпатської діаспори – колишніх діячів та активістів Карпатської України, членів ОУН та військових «Карпатської Січі», представників інтелігенції, які опинились у різних країнах світу. Ним простежено і дії служб безпеки і міліції з виявлення агентів іноземних розвідок, їхня робота з репатріантами, реемігрантами та іноземцями.

Кожен параграф у частинах рецензованої роботи містить історичний аналіз подій, здійснений автором історико-документального путівника, підкріплений документами, картами, схемами та фотоілюстраціями. Праця завершується переліком використаних автором архівних справ.

Аналіз двотомника «Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України», який побудований на величезній фактологічній базі, переконує нас у тому, що праця С. Аржевітіна має не лише науковий, але й широкий суспільно-політичний резонанс і служить вагомим внеском в об'єктивне оцінювання історичних подій та сприяє шанобливому ставленню до тих, хто творив та продовжує утверджувати українську державність. Свідченням цього є й те, що сьогодні в Києві вже є вулиці, названі на честь героїв його двотомника: «Карпатська Січ», імені Августина Волошина, імені Гренджі Донського. З'явилися вони завдяки і зусиллям Станіслава Аржевітіна, який як голова Закарпатського земляцтва у столиці, робив відповідні подання в комісію Київради. Бажаючі зможуть ознайомитись зі змістом дослідження у Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.